

MAURICE CRUL EN FRANS LELIE

SAMENLEVING VAN MINDER- HEDEN

LEVEN IN SUPERDIVERSITEIT

2025 Prometheus Amsterdam

Het BaM-project werd gefinancierd door Advanced Grant No. 741532 van de European Research Council (ERC) van de Europese Unie.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 Maurice Crul en Frans Lelie

Omslagontwerp Jan van Zomeren

Foto auteurs Jeannette Huisman

Zetwerk ZetSpiegel, Best

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 6000 5

Inhoud

Woord vooraf: leven in superdiversiteit	9
--	----------

I DE SAMENLEVING VAN MINDERHEDEN: INLEIDING

1 Migratie en diversiteit: een debat zonder perspectief	21
--	-----------

1.1 Gevestigde partijen in het defensief	21
1.2 Een zoektocht op basis van ongemakkelijke vragen	27
1.3 Afscheid van de illusies over migratie en integratie	34

2 De superdiverse stad	43
-------------------------------	-----------

2.1 Wat betekent 'superdiversiteit'?	47
2.2 Meerderheid-minderhedensteden	51
2.3 Het voorbeeld van New York	57

2.4 Angst of hoop? Toekomstscenario's	62
2.5 De omvolkingscomplottheorie	65
2.6 De kunst van succesvol samenleven	68

II DE PRAKTIJK VAN HET SAMENLEVEN

3 Een samenleving van minderheden: integratie in superdiversiteit	75
3.1 Een minderheid zijn	77
3.2 De capitulatie van mensen zonder migratie-achtergrond? Een voorbeeld	86
3.3 Gevoelens van (on)veiligheid in de diverse samenleving	91
4 Hoe mensen denken – en hoe ze handelen. De realiteit van onze minderhedensamenleving	99
4.1 Mening en de praktijk. Wat bepaalt de kwaliteit van het samenleven?	102
4.2 'De echte Oostenrijkers sterven uit': over mensen zonder migratieachtergrond die diversiteit als een bedreiging zien	107
4.3 'Hé, ik weet iets over jullie cultuur!': over mensen zonder migratieachtergrond die positief staan tegenover diversiteit	125
4.4 'Ik denk dat ik wat voorzichtiger zou zijn met wat ik zeg': <i>belonging uncertainty</i>	136

4.5	‘Dit voelt voor mij normaal’: over mensen zonder migratieachtergrond in een gemengde relatie	144
4.6	De groep die het meest bijdraagt aan een geslaagde praktijk van het samenleven	148
5	‘Hé, hallo, ik woon hier!’: de cruciale rol van gedeelde ruimtes	153
5.1	Het belang van de fysieke omgeving	154
5.2	Het gezamenlijk aanpakken van zwerfafval en onveiligheid	160
5.3	De praktijk van het samenleven van onderaf	164
5.4	Mensen in sleutelposities	167
5.5	Weefwerk van interetnische contacten	172

III EEN NIEUWE COMPETENTIE VOOR DEZE EEUW

6	Laat je sterke meningen even los	179
6.1	Waar pleiten we eigenlijk voor?	181
6.2	De samenleving van minderheden als een natuurlijk laboratorium	187
6.3	Leven en werken in diversiteit	194
7	Integratie in een samenleving van minderheden	199
7.1	Nieuwe visie: integratie in diversiteit	200

7.2 Vijf mechanismen voor een succesvolle praktijk van het samenleven	202
7.3 Is er reden voor optimisme?	209
7.4 Er is ook reden voor pessimisme	217
7.5 Wat te doen? Verlies omkeren in winst	219
7.6 Hoe meten we succesvolle integratie in diversiteit?	221
7.7 Een aanvullend perspectief: superdiversiteit in kleinere steden	224
7.8 Tot slot: drie visies op de superdiverse samenleving	228
Noten	231
Woord van dank	237

Woord vooraf: leven in superdiversiteit

Nooit eerder in de geschiedenis hebben zo veel mensen uit zo veel verschillende delen van de wereld zo dicht bij elkaar gewoond in grote steden. Mensen kwamen met hun culturen, hun talen en hun smaken van verre oorden. In de meeste steden wonen tegenwoordig mensen die in veel opzichten heel verschillend van elkaar zijn. Alles wijst erop dat dit fenomeen in de toekomst doorgaat en ook kleinere steden en gemeenschappen op het platteland zal bereiken.

Processen als globalisering, verstedelijking en demografische veranderingen hebben het stedelijke landschap de afgelopen decennia sterk veranderd. Er zijn steden ontstaan waarin diversiteit de norm is geworden en niet langer de uitzondering. Maar naast het feit dat de bewoners van de grote steden wortels hebben over de hele wereld verschillen ze ook in veel andere aspecten zoals opleiding, geslacht, leeftijd, arbeidsmarktparticipatie, woonsituatie, enzovoort. Ook mensen die uit hetzelfde geografische gebied

komen kunnen heel verschillend zijn op het vlak van hun migratiegeschiedenis, gezinsstructuur, opleidingsniveau of seksuele voorkeur. In de sociale wetenschap staat dit fenomeen van samenleven met zo veel lagen van diversiteit bekend als ‘superdiversiteit’. Het is eigenlijk opmerkelijk dat ondanks alle verschillen, mensen toch vaak een band met elkaar opbouwen op basis van gedeelde ervaringen of interesses.

Dit boek gaat over leven in superdiversiteit – over samenleven in een samenleving waar migratie en diversiteit de nieuwe norm zijn. We schotelen de lezer een nieuw perspectief voor dat een uitkomst biedt in het huidige sterk gepolariseerde debat. In een groeiend aantal steden vormt de oude meerderheidsgroep, dat wil zeggen de bewoners zonder migratieachtergrond, nu een numerieke minderheid. Deze steden vormen een samenleving van louter minderheden. Om prettig te kunnen leven en werken in zo’n samenleving, is het voor alle mensen belangrijk om te leren zich thuis te voelen in een context die gekenmerkt wordt door een grote mate van diversiteit. De kunst om samen te leven en te werken met mensen met verschillende achtergronden zal een cruciale competentie worden voor de toekomst.

Het concept van de ‘samenleving van minderheden’ staat centraal in dit boek. Daarbinnen kijken we vooral naar de mensen zonder migratieachtergrond die hun weg moeten vinden in een omgeving waarin zij nu ook numeriek een

minderheid zijn. Op basis van onderzoek en interviews in het kader van ons onderzoeksproject *Becoming a Minority* (BaM) nemen we de ervaringen van deze groep onder de loep en analyseren we hun percepties van erbij horen, je thuis voelen, identiteit en sociale cohesie. Aan de hand van citaten en persoonlijke verhalen laten we zien hoe mensen zonder migratieachtergrond hun thuisgevoel ervaren en vormgeven in superdiverse ‘meerderheid-minderheden-wijken’. We onderzoeken de dynamiek van relaties buiten de grenzen van de eigen etnische groep om, waarbij we thema’s als culturele aanpassing, interculturele communicatie en de vorming van sociale netwerken in diverse gemeenschappen centraal stellen.

De huidige debatten over migratie en diversiteit zijn over het algemeen niet optimistisch. Migratiegerelateerde diversiteit wordt veelal neergezet als een kwestie die zeer problematisch en polariserend is. In veel landen lijkt de mantra te zijn dat het aantal immigranten onder controle moet worden gehouden of dat migratie ‘gestopt’ moet worden om te voorkomen dat de samenleving te negatief verandert. De realiteit van het leven in de grote steden die wij onderzochten laat echter zien dat diversiteit al een feit is en zal blijven bestaan – of landen nu strengere immigratiewetten invoeren of niet. Het vraagstuk ligt dus meer bij hoe we deze realiteit onder ogen kunnen zien en een prettig perspectief kunnen ontwikkelen.

Migratiegerelateerde diversiteit wordt vaak afgeschilderd

als een verhaal van verlies voor de gastsamenleving: in het geval van Nederland, voor de mensen van Nederlandse afkomst. In ons boek zullen we beargumenteren dat deze rekensom, waarbij er in wezen geen andere uitkomst is dan verlies, simpelweg niet klopt. De echte scheidslijn in de superdiverse samenleving ligt niet tussen mensen met en zonder migratieachtergrond, maar tussen mensen die in staat zijn om een stap vooruit te zetten en deel te nemen aan de superdiverse samenleving en degenen die zichzelf afzonderen en er met de rug naartoe gaan staan.

Laten we dit belangrijke punt illustreren met een voorbeeld. Als we in de toekomst willen kijken, is het zinvol om ons te richten op de etnische samenstelling van de huidige bevolking in onze grote steden, met name degenen onder de vijftien jaar. Vandaag de dag heeft in de meeste grote steden nog slechts één op de drie kinderen géén migratieachtergrond. Deze jongeren groeien op in een situatie waarin er alleen numerieke minderheden zijn, waaronder hun eigen numerieke minderheidsgroep. Als ze zich isoleren binnen hun eigen groep, zal hun wereld steeds kleiner worden. Dit is geen ideologisch standpunt, maar een demografische realiteit. Als deze kinderen zich niet gelukkig en succesvol kunnen ontwikkelen in zo'n context, dan zijn ze min of meer verloren. Maar als zij ervaring opdoen met diversiteit en de speciale kunst leren om te leven en te gedijen in een superdiverse omgeving, zullen zij behoren tot de winnaars van onze toekomstige samenleving.

Toch zien we dat veel ouders zonder migratieachtergrond keuzes maken voor hun kinderen die tegen deze logica ingaan. Hoewel ze in buurten wonen waar migratiegerelateerde diversiteit heel gewoon is, sturen ze hun kind vaak naar een school, niet zelden buiten hun eigen buurt, met zo weinig mogelijk migrantenkinderen. Uiteraard denken ze dat dit in het belang van hun kind is. Ze voeren bijvoorbeeld aan dat het niveau van het taalonderwijs er beter zal zijn, dat dit een betere leeromgeving voor hun kind zal zijn. Nog los van of dit waar is, zien zij echter over het hoofd dat de huidige maatschappij een andere belangrijke vaardigheid vereist. Een vaardigheid die niet zondermeer als schoolvak geleerd kan worden. Het vermogen om met verschillen om te gaan wordt het gemakkelijkst op jonge leeftijd aangeleerd. Als hun kind niet naar de plaatselijke gemengde school gaat zal het die vaardigheid niet leren en zal het ook niet alle kinderen kennen die in de eigen buurtspeeltuin spelen. Ze zal daar geïsoleerd rondlopen. Als het kind vervolgens opgroeit en zelfstandig in de stad gaat wonen, heeft het niet de vaardigheden om met al die jongvolwassenen met verschillende achtergronden om te gaan. Wanneer ze de arbeidsmarkt betreedt, mist ze de vaardigheden om een superdivers team van werknemers te managen of om iemand met een migratieachtergrond te accepteren als leidinggevende. Hoe goedbedoeld ook, deze ouders hebben hun kind geen dienst bewezen. Want hun kind heeft niet genoeg kansen gekregen om een van de belangrijkste vaardigheden van de eenen-

twintigste eeuw te leren: de kunst van het samenleven en samenwerken in een superdiverse samenleving.

In dit boek willen we laten zien hoe we de voorwaarden kunnen scheppen voor mensen om deze belangrijke vaardigheid te leren. Uit ons onderzoek blijkt dat dit inderdaad het makkelijkst te leren is op jonge leeftijd. Maar van veel mensen werd hun jeugd niet gekenmerkt door migratiegerelateerde diversiteit. Ze groeiden op in kleinere steden en dorpen waar de overgrote meerderheid dezelfde achtergrond had als zichzelf. Ze verhuisden misschien pas naar een meer diverse omgeving toen ze gingen studeren, of nog later toen ze hun eerste baan in de stad vonden. Op dat moment werden ze geconfronteerd met het gevoel van onzekerheid dat hoort bij nieuwe situaties waarin je de spelregels nog niet kent. Dit is echter een moment in het leven waarop het mogelijk is om nieuwe vaardigheden te leren als je er tenminste voor kiest om deel te nemen.

Aan de hand van citaten en anekdotes uit onze interviews laten we zien dat degenen die de kunst van het samenleven in superdiversiteit onder de knie hebben, de gevoelens van verlies – die niet zelden gepaard gaan met veranderingen door migratie en diversiteit – hebben omgezet in gevoelens van winst. Mensen die hebben leren ‘leven in diversiteit’ voelen zich meer thuis in hun buurt, hebben aangename ontmoetingen met mensen met een migratieachtergrond op straat en in winkels, en voelen zich over het algemeen veel veiliger in hun stad.

Hoe leren mensen eigenlijk om ‘in diversiteit te leven’? Is het genoeg om over andere culturen te horen, voedsel van over de hele wereld te eten en diversiteit te vieren via campagnes en festivals? In tegenstelling tot veel progressieve stemmen geloven wij niet dat het praten over of het vieren van diversiteit echt werkt als het gaat om het vinden van een manier om succesvol samen te leven. Integendeel, praten over diversiteit lijkt onze samenleving steeds vaker te polariseren. Mensen lijken nogal vastgeroest te zitten in hun standpunten over dit onderwerp. Tegelijkertijd zien we onder de respondenten in ons onderzoek dat zelfs degenen die negatief staan tegenover migratiegerelateerde diversiteit in de praktijk toch vaak een prettige of zelfs vriendschappelijke relatie hebben met hun burens en collega’s met een migratieachtergrond. Hier zien we mogelijkheden voor een andere aanpak. De echte doorbraak op dit gebied zal worden bereikt door ons te richten op de praktijk van het samenleven in de superdiverse samenleving.

We willen daarom pleiten voor een meervoudige verandering van perspectief. Ten eerste geloven we dat het belangrijk is voor onze publieke debatten om de superdiverse realiteit van veel buurten in onze grote steden te erkennen. Ten tweede willen we, om deze realiteit beter te begrijpen, voorstellen om ons te richten op degenen wier ervaringen normaal gesproken niet aan bod komen in de discussies over migratie: mensen zonder migratieachtergrond. We richten ons op de leden van de ‘oude meerderheidssamen-

leving' die inmiddels een numerieke minderheid zijn geworden tussen andere minderheden in de superdiverse buurten van grote steden. Ten derde, als we onze aandacht op deze groep richten, moeten we niet alleen kijken naar hun expliciete meningen, maar moeten we ook bijzondere aandacht besteden aan hun dagelijkse praktijk.

Geen van deze veranderingen in perspectief is vanzelfsprekend en ze moeten daarom zorgvuldig worden uitgelegd en gerechtvaardigd. Dit geldt waarschijnlijk met name voor de vierde paradigmaverschuiving die we willen voorstellen en die betrekking heeft op het begrip 'integratie'. Deze term wordt meestal gebruikt om de aanpassing van mensen met een migratieachtergrond aan de gastsamenleving te beschrijven. De paradigmaverschuiving die we voorstellen is om de context van integratie opnieuw te definiëren. Wanneer diversiteit de norm wordt, dan is 'integratie in diversiteit' het nieuwe doel. Net als bij het traditionele idee van integratie zullen er mensen zijn die goed geïntegreerd zijn in diversiteit en mensen die dat niet zijn. Het beslissende verschil met het oude paradigma is echter dat het doel van integratie in diversiteit niet alleen een taak is voor mensen met een migratieachtergrond. Succesvol samenleven hangt af van ons allemaal.

Ons voorstel kan problematisch en overdreven klinken voor degenen die zich voornamelijk bezighouden met de demografie van Nederland als geheel. Volgens de huidige cijfers van het CBS¹ heeft 27,9 procent van de mensen in

Nederland een migratieachtergrond en 72,1 procent geen migratieachtergrond. Waarom zou, gezien deze cijfers, het concept van integratie in de meerderheidssamenleving achterhaald zijn? In het huidige debat lijkt de heersende mening te zijn dat migratiegerelateerde diversiteit niet goed is voor de sociale cohesie en welvaart – en daarom moet migratie worden beperkt. Klinkt onze aanbeveling om het oude concept van integratie los te laten niet als een gevaarlijk ‘links’ idee dat de huidige polariserende tendensen in Nederland zou versterken?

De cijfers achter deze trends wijzen echter op een toekomst die gekenmerkt zal worden door meer diversiteit, en niet alleen in stedelijke gebieden. Superdiverse buurten hebben daarom een voorbeeldwaarde in termen van toekomstige demografische ontwikkelingen. Deze buurten vertegenwoordigen een soort sociaal ‘laboratorium’ dat veel waardevolle ervaringen herbergt die we zorgvuldig zouden moeten observeren om te leren over de realiteit van leven in en met diversiteit. Het huidige debat zou kunnen profiteren en leren van deze ervaringen – die in feite laten zien dat migratie en superdiversiteit in de dagelijkse praktijk minder polariserend en bedreigend zijn dan mensen misschien denken. Hierover leren zou niet alleen een positieve invloed kunnen hebben op sceptici over migratiegerelateerde diversiteit, maar ook waardevolle tools en inzichten kunnen bieden aan degenen die een optimistische kijk op migratie hebben.

Daarom pleiten we in dit boek voor deze nieuwe manier van kijken naar het integratieproces. Deze visie vereist moedige politici en beleidsmakers, maar vooral moedige burgers. Het nieuwe idee van integratie in diversiteit is eenvoudig. Om goed te kunnen leven in een superdiverse samenleving moet iedereen een stap vooruitzetten: zowel mensen met als zonder migratieachtergrond. Van mensen zonder migratieachtergrond werd tot nu toe niet verwacht dat ze veranderden en zich aanpasten aan een veranderende demografische situatie. Het belang om bij de normgroep te horen, bij het gastland, zit diep geworteld in het denken van mensen zonder migratieachtergrond. Daarom vereist een succesvolle praktijk van samenleven in de superdiverse samenleving waarschijnlijk de grootste psychologische transformatie van mensen zonder migratieachtergrond.

We zijn ons ervan bewust dat dit een enorme uitdaging is. Maar zelfgekozen isolement en segregatie in een steeds diverser wordende samenleving lijken ons doodlopende wegen die de sociale verdeeldheid verdiepen. En dat terwijl er een wereld te winnen is.

I

DE SAMENLEVING VAN MINDERHEDEN: INLEIDING

1 Migratie en diversiteit: een debat zonder perspectief

1.1 Gevestigde partijen in het defensief

De verkiezingswinst van populistische anti-immigrantenpartijen in Nederland en Duitsland, maar ook in bijvoorbeeld Frankrijk, Italië en Oostenrijk heeft een schokgolf door Europa gezonden. Migratie staat bijna in alle Europese landen in de top drie van thema's die mensen noemen als bepalend voor hun stemgedrag. Het verhaal van populistische anti-immigrantenpartijen spreekt blijkbaar zeer veel mensen aan. Waarom?

Omdat het verhaal simpel is. Het richt zich op de emoties van mensen en het biedt een schijnbaar perspectief. De essentie van het verhaal is dat de multiculturele samenleving niet werkt omdat mensen liever met mensen zijn die op hen zelf lijken, in uiterlijk en in normen en waarden. De multiculturele samenleving is 'mislukt' omdat de 'oorspronkelijke bewoners' zich niet meer thuis voelen in 'hun land'.

De oplossing is simpel: stop migratie! *'We take back control'*, zoals de succesvolle anti-immigrantenretoriek in het Verenigd Koninkrijk luidde rond het Brexitreferendum. En Brexit werd een feit.

Gevestigde partijen zijn in het defensief gedrongen. Zij lijken niet in staat om een aansprekende, alternatieve visie op migratie en de diverse samenleving te ontwikkelen. Terwijl politici uit de anti-immigrantenpartijen een vlammend betoog houden over de tekortkomingen van de multiculturele samenleving stamelen en stotteren de politici van gevestigde partijen steeds vaker als zij kritisch worden bevraagd over het onderwerp. Het lijkt erop dat zij het onderwerp in het publieke debat eigenlijk het liefst uit de weg gaan. Het meest gepassioneerd spreken zij nog als ze anti-immigrantenpartijen kunnen neerzetten als racistisch.

Hoe is het zo ver gekomen dat politici uit de gevestigde partijen zo in het defensief zijn gedrongen? Een deel van het antwoord hierop ligt in de historische context van het huidige debat. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog bepaalt tot op de dag van vandaag hoe over het onderwerp migratie en diversiteit wordt gedacht. Na de Tweede Wereldoorlog leek het simpel. De belangrijkste politieke opdracht die de naoorlogse generatie schrijvers, wetenschappers en kunstenaars zichzelf gaf was om een nationalistische op rassenleer gebaseerde ideologie *nooit meer* een kans te geven. Het doel was een samenleving te creëren van gelijkwaardigheid en vrede waarin verschillende volken, cultu-

ren en religies vreedzaam naast elkaar leven. Cultuurrelativisme, het besef dat de waarden van de eigen cultuur betrekkelijk zijn en dat men de ene cultuur niet vanuit een andere kan beoordelen, werd het hart van het multiculturalisme. Begrip kweken voor, of tenminste een zekere tolerantie vragen ten aanzien van andere culturen staat centraal in dit idee. Het gevaar van het demoniseren van mensen met andere culturele en religieuze gewoontes dan de eigen werd breed erkend. Een belangrijk deel van het nieuwe verhaal werd om juist de rijkdom van verschillende culturen te benadrukken in plaats van hun onverenigbaarheid.

Dit naoorlogse gedachtegoed werd pas echt op de proef gesteld toen in de jaren zestig en zeventig de arbeidsmigratie op gang kwam en mensen in hun directe omgeving met grotere cultuurverschillen werden geconfronteerd. Migranten, eerst uit Italië, Joegoslavië, Portugal en Spanje, later uit Turkije en Marokko, kwamen in groten getale naar Noord-Europa om te werken in de fabrieken en de havens. Die arbeidsmigratie werd geïnitieerd door de grote bedrijven of door bepaalde bedrijfstakken zoals de tuinbouw, de bouw, de staalindustrie en de kolenbouw. Deze bedrijven en hun sectororganisaties lobbyden bij rechts-conservatieve partijen voor het openen van de grenzen voor arbeids- en kennismigranten. En dat doen ze tot op de dag van vandaag. Vergeet niet dat arbeidsmigratie in de kern een politiek rechts project is, geen links project. Vanuit een klassiek links perspectief is er immers geen voordeel van migratie

voor de traditionele achterban. Arbeidsmigratie houdt de lonen laag en zet potentieel druk op sociale voorzieningen zoals sociale woningbouw en andere voorzieningen die belangrijk zijn voor de lokale arbeidersbevolking. Maar toen de arbeidsmigranten er eenmaal waren bekeken de linkse partijen de migranten allereerst als arbeiders, uitgebuit door de bedrijven waar zij tewerk werden gesteld. Zij verdienden daarom de solidariteit van de Europese arbeiderspartijen. Deze politieke duiding bleek enigszins beperkt en ook naïef. De Zwitserse schrijver Max Frisch laat een van zijn personages al in 1965 zeggen: ‘We vroegen om arbeiders, maar er kwamen mensen.’

De nieuwe arbeiders, vaak afkomstig van het platteland, waren veelal religieus, vaak traditioneel in hun opvattingen over mannen en vrouwen en trots op hun afkomst. Allemaal waarden waar de politieke linkse beweging in dezelfde periode juist afscheid van nam. Op basis van het recht om hun eigen culturele en religieuze normen en waarden te mogen behouden, begonnen de arbeidsmigranten en hun kinderen in hun emancipatie juist steeds sterker hun recht op verschil op te eisen. Het cultuurrelativisme leek daarmee een paradox in zich te dragen: moet men bijvoorbeeld ook tolerant zijn voor bepaalde intolerante uitingen van andere culturen? En wat als die worden meegebracht door sommige nieuwe bewoners van het land? Het draagvlak voor het multiculturalisme werd door dit dilemma aangetast. Progressieve schrijvers, politici en aca-

demici uit de naoorlogse linkse intellectuele generatie zoals Oriana Fallaci in Italië, Alain Finkielkraut in Frankrijk, Pim Fortuyn in Nederland en Thilo Sarrazin in Duitsland begonnen hun onbehagen over het cultuurrelativisme in opiniestukken en boeken te uiten. Een aantal van hen ging een stap verder: zij sloten zich daadwerkelijk bij anti-immigrantenpartijen aan. Zij stelden dat het belangrijk was om progressieve ‘westerse’ waarden te verdedigen als antwoord op conservatief religieuze waarden.

Het antwoord van gevestigde politieke partijen op deze paradox was om steeds nadrukkelijker ‘nationale normen en waarden’ centraal te stellen. Het cultuurrelativisme werd overboord gegooid. Nieuwkomers moesten zich gaan aanpassen aan ‘westerse’ kernwaarden zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen en de scheiding van kerk en staat. Dit aanpassingsdenken, gegoten in de vorm van integratiebeleid, werd een van de belangrijkste pijlers in het debat over de multiculturele samenleving. Het vormde ook een verdedigingswal tegenover anti-immigrantensentimenten. De meerderheidsbevolking werd gerustgesteld: hun normen en waarden zouden dominant blijven. De nieuwkomers zouden zich aanpassen en alles zou bij het oude blijven.

Naarmate het debat over integratie steeds feller van toon werd, werd ook de roep om aanpassing steeds luider. Het integratiebeleid ging steeds meer aspecten van het maatschappelijke leven van nieuwkomers omvatten. Daar waar het eerst vooral over sociaaleconomische aspecten ging,

zoals een opleiding en werk, kwam er gaandeweg steeds meer nadruk te liggen op sociaal-culturele aspecten. Het was niet genoeg om een hoge opleiding te voltooien en een goede baan te hebben, om geïntegreerd te zijn moesten minderheden ook op een seculiere manier hun religie belijden en, bijvoorbeeld, homoseksualiteit accepteren. De lat voor een ‘geslaagde integratie’ werd steeds hoger gelegd.

Terwijl de onverenigbaarheid van culturen steeds luider werd benoemd in anti-immigrantenkringen, werd onderwijs in progressieve kringen juist steeds meer ingezet op het benadrukken van de rijkdom van culturen. Het vieren van diversiteit in de vorm van multiculturele festivals met muziek en eten uit verschillende culturen, het geven van voorlichting en het opzetten van interculturele initiatieven werd een nieuwe businesscase.

Bron van conflict en vervreemding of bron van creativiteit en rijkdom? Het werden gaandeweg de twee tegenovergestelde visies op de diverse samenleving, door mensen uit beide kampen met voorbeelden ondersteund. Incidenten in multiculturele wijken, ervaren onveiligheid en vervreemding vormden het bewijs voor de onmogelijkheid tot samenleven voor mensen die migratie als een bedreiging zien, terwijl mensen die de diverse samenleving omarmen juist het dynamische karakter, de rijkdom en creativiteit van de multiculturele stad benadrukten. Overal ter wereld betalen mensen tenslotte steeds uitzinniger woonkosten om in die dynamische superdiverse steden te kunnen leven.

Wat voor de één een schrikbeeld is, heeft voor de ander juist een enorme aantrekkingskracht.

Mede dankzij de manier waarop sociale media en het internet functioneren leven mensen meer dan ooit in hun eigen bubbel en vinden ze daarin bevestiging van hun eigen gelijk. Dit geldt zowel voor de mensen die migratie en diversiteit als een gevaar zien als voor de mensen die het als een verrijking beschouwen. Het samenleven van mensen is een proces van geven en nemen. Over het algemeen doen we dat bewonderenswaardig goed met elkaar. Maar samenleven gaat overal ter wereld ook gepaard met conflicten en als mensen meer van elkaar verschillen zijn er meer thema's waarover zij van mening kunnen verschillen. We gaan er voor ons verhaal van uit dat er soms spanningen zijn tussen de verschillende bewoners van de stad en dat sommige mensen migratiegerelateerde diversiteit als bedreigend ervaren. Tegelijkertijd gaan we er ook van uit dat er mensen zijn die elkaar over etnische groepsgrenzen heen kunnen vinden, mensen die de verschillen juist waarderen en het samenleven als een verrijking ervaren. Beiden zijn belangrijk voor ons verhaal en voor het ontwikkelen van een nieuw perspectief op de diverse samenleving.

1.2 Een zoektocht op basis van ongemakkelijke vragen

De opkomst van anti-immigrantenpartijen is de laatste jaren in een stroomversnelling gekomen. Wat is hiervoor de

oorzaak? Zijn de veranderingen in de leefomgeving te snel gegaan voor een deel van de mensen? Is er een bepaald kantelmoment waarop mensen diversiteit en migratie gaan afwijzen? Je zou namelijk ook kunnen zeggen dat het eigenlijk heel lang goed is gegaan. Er waren in de beginjaren van de arbeidsmigratie wel extreemrechtse splinterpartijen met een programma tegen migratie, maar zij bleven overal toch vrij marginaal. De mensen zonder migratieachtergrond waren ruim in de meerderheid en de macht bleef duidelijk in hun handen. Er was over het algemeen veel acceptatie van nieuwkomers. In die situatie was er, zo zou je ook kunnen zeggen, de luxe om tolerant en verdraagzaam te zijn ten opzichte van de enkeling die anders was. Van de mensen zonder migratieachtergrond werd lange tijd alleen verwacht dat zij de nieuwkomers op zijn minst toereerden en hen wegwijs maakten in de samenleving. Van henzelf werd verder niks gevraagd.

De wereld ziet er inmiddels heel anders uit. In veel grote steden in Europa vormen migranten en hun kinderen en kleinkinderen een groot en gevestigd deel van de bevolking. In een flink aantal steden zoals bijvoorbeeld Frankfurt, Antwerpen, Brussel, Amsterdam, Rotterdam of Malmö vormen zij nu zelfs al de meerderheid van de bevolking. En dan wordt het ingewikkeld. Op het moment dat de mensen zonder migratieachtergrond zelf numeriek in de minderheid raken is het niet meer zo vanzelfsprekend dat zij alleen bepalen 'hoe de dingen gaan' in de stad. Het gevoel

niet meer te kunnen bepalen wat de spelregels zijn in de omgeving waar je woont kan een gevoel van bedreiging en vervreemding veroorzaken. Dat lijkt op zich toch wel voorstelbaar. Maar ergens zijn we de mogelijkheid om over deze gevoelens te praten verloren in het debat. Dat soort gevoelens kunnen in progressieve kringen op weinig begrip rekenen. Mensen die hun zorgen en ongenoegen over problemen in diverse wijken uiten worden al gauw weggezet als racisten. Maar daarmee worden hun gevoelens niet weggenomen.

Het debat over de diverse samenleving komt intussen steeds meer op scherp te staan. Het is voor het duiden van de ontwikkeling van dit debat belangrijk om ook kritisch te kijken naar de rol van onderzoekers, zoals wijzelf. Er was lang een soort consensus onder migratieonderzoekers dat de problemen die de diverse samenleving met zich meebracht van tijdelijke aard zouden zijn. Onderzoekers die het assimilatiedenken aanhingen stelden dat de problemen zich min of meer vanzelf zouden oplossen over de jaren heen. De kinderen van migranten, anders dan hun ouders, groeiden tenslotte op in het gastland en namen de culturele gewoontes en het perspectief van het gastland spelenderwijs over omdat zij met kinderen uit de meerderheidsgroep opgroeiden.

Er waren echter ook onderzoekers en beleidsmakers die er op wezen dat onder specifieke groepen of op bepaalde maatschappelijke terreinen de aanpassing veel trager ging

dan verwacht. Daarnaast zagen onderzoekers in de praktijk ook een grote diversiteit binnen de groepen. Om een voorbeeld te geven, onder een deel van de kinderen van migranten, de tweede generatie, was religie een stuk minder belangrijk dan voor hun ouders, zij werden meer seculier. Tegelijkertijd was er ook een deel dat juist een strengere vorm van religie aanhing dan hun ouders ooit hadden gedaan. Er was dus een zekere mate van polarisatie binnen de groepen zichtbaar. Migratieonderzoekers die het assimilatiedenken aanhingen stelden dan toch vaak dat *gemiddeld* de tweede generatie minder religieus was dan hun ouders. Kijkend naar het gemiddelde klopte dat, maar die gemiddelden verborgen wel een deel van de werkelijkheid. Een klein deel van de tweede generatie wees normen en waarden als de gelijkheid van man en vrouw, de gelijkwaardigheid van seksuele voorkeuren, maar ook bijvoorbeeld de scheiding van kerk en staat af. Hoe pasten de uitingen van deze groep in het plaatje dat het allemaal vanzelf wel goed zou komen?

Migratieonderzoekers wezen vaak naar Amerikaans assimilatieonderzoek waaruit blijkt dat men zich in de tweede, en zeker in de derde generatie vooral Amerikaan voelde en niet langer Iers, Mexicaans of Russisch. Dit benadrukken van een spontane integratie en assimilatie over de generaties heen heeft er zeker voor gezorgd dat dit onderzoek in toenemende mate in twijfel werd getrokken. Met name populistisch-rechts zette er een beeld tegenover

waarin politici, beleidsmakers en onderzoekers gezamenlijk het volk een sprookje opdrongen waarin migratie geen problemen veroorzaakt en dat als er wel tijdelijke problemen zijn, die zich op termijn vanzelf zullen oplossen.

Op zich is het geen sprookje wat de onderzoekers vertelden. Uit het onderzoek naar integratieprocessen, wat al vele jaren in immigratielanden als de Verenigde Staten en Canada wordt gedaan, komt naar voren dat groepen die nog maar honderd jaar geleden als zeer van elkaar verschillend werden gezien – denk bijvoorbeeld aan Russische Joden, Italianen, Duitsers, Ieren, Polen, Armeniërs en Finnen – inmiddels eerst en vooral Amerikaans en Canadees zijn. Hun migratieachtergrond uit zich vooral nog in liefde voor bepaalde gerechten en sommige feestdagen. Dit soort geruststellende toekomstbeelden kwamen grotendeels uit de cijfers naar voren. Maar ondertussen was het in de buurten waar de nieuwkomers in Europa neerstreken nog lang niet zover.

Het verhaal over een spontane integratie schiep mede de ruimte voor populistisch-rechts om juist de problemen – die er ook waren – te benadrukken en te zeggen dat onderzoekers en beleidsmakers daar bewust hun ogen voor sluiten. Er ontstond een dynamiek waarin het benoemen van problemen werd gezien als steun (direct of indirect) voor een anti-immigrantenagenda. Veel integratieonderzoekers werden dan ook voorzichtig in het formuleren van problemen omdat zij niet in de populistisch-rechtse hoek gedrukt wilden worden.